

آسیب‌شناسی درس مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی

طیبه صابری*

چکیده

پژوهش و پرورش پژوهشگران زبده در جهان امروز اهمیت بسیاری دارد و هر ملتی که بتواند به نحو شایسته‌تری از نتایج تحقیق پژوهشگران خود بهره‌بردار، در جایگاه علمی بالاتری قرار می‌گیرد. در این میان در رشته زبان و ادبیات فارسی - که بسیار گسترده است و به علوم دیگری نیز مرتبط می‌شود - نیاز به تولیدات علمی و پرورش پژوهشگران بیشتر احساس می‌شود. از این رو، در دوره کارشناسی این رشته، درسی با عنوان مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات گنجانده شده است. اما این درس مشکلاتی دارد که سبب شده است تا از میزان کارآمدی آن کاسته شود. در این تحقیق سعی کرده‌ایم تا این مشکلات، علل به وجود آمدن آن‌ها و راه‌های بهبودشان را شناسایی و مطرح کنیم. نتایج این تحقیق که به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از اطلاعات حاصل از پرسش‌نامه انجام شده است، نشان می‌دهد که این اشکالات به سرفصل، کتاب‌های موجود در بازار و همچنین شیوه ارائه آن‌ها مربوط می‌شود.

واژگان کلیدی

آسیب‌شناسی، مرجع‌شناسی، روش تحقیق، پژوهش، رشته زبان و ادبیات فارسی.

مقدمه

ادبیات فارسی یکی از بزرگ‌ترین میراث‌های فرهنگ بشر و یکی از مهم‌ترین حلقه‌ها در زنجیره ادبیات جهان و گوهر ممتاز مدنیت و محصول فرایندی عظیم از مبادلات فرهنگی،

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهرکرد (saberi_tb@yahoo.com)

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۲/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۱۲/۵

برخوردها و تأثیر پذیری‌های متقابلی است که در طول هزاره‌ها انجام پذیرفته است. ایران در تمام جهان با ادبیات و شعرش شناخته شده است. طبیعی است که برای شناخت این میراث کهن باید به ابزاری مجهز بود تا بتوان به وسیله آن به عمق این قلمرو نفوذ کرد و ظرایف و لطایف سخن و همچنین محتوای ژرف آن را دریافت.

پژوهش علمی شکل جدید این ابزار است که دانشگاه‌ها و مراکز علمی کنونی آن را به ارمغان آورده‌اند و برای ارزش‌گذاری دقیق آثار ادبی و جلوگیری از اعمال سلاقی شخصی به کار می‌رود. پژوهش نوین به پژوهشگر این امکان را می‌دهد که با بهره‌گیری از تعریف و تعیین معیارهای صحیح و استفاده از روش علمی به برداشت‌ها و نتیجه‌گیری‌های مورد قبول دست یابد. برتراندراسل، فیلسوف انگلیسی، روش علمی تحقیق را شامل سه مرحله می‌داند:

۱. بررسی حقایق معنادار، یعنی توجه کردن به پدیده‌های موجود در جهان؛
۲. پرداختن و تدوین فرضیه‌ای که در صورت صحت برای توجیه این پدیده‌ها کافی خواهد بود؛
۳. استنباط نتایجی از این فرضیه که به طریق مشاهده‌آزمون‌پذیر باشد (جهان‌بین، ۱۳۸۰: ۷۱).

گروهی دیگر از محققان نیز معتقدند که همه مطالعات تحقیقی به صورت یکی از سه شکل تحقیق تاریخی، توصیفی و تجربی یا مجموعه‌ای از آن‌هاست. از این دیدگاه، تحقیق تاریخی آنچه را وجود داشته است، توصیف می‌کند و شامل بررسی، ثبت و تجزیه و تحلیل و تفسیر رویدادهای گذشته است. محقق ضمن شناخت گذشته به شناخت وضع موجود و در صورت امکان پیش‌بینی وضع آینده می‌پردازد. تحقیق توصیفی در این تعریف شامل توصیف، ثبت و تجزیه و تحلیل شرایط موجود است و محقق می‌کوشد تا روابط بین متغیرهای دست‌کاری‌نشده را کشف کند. در تحقیق تجربی نیز محقق درصدد مشخص کردن روابط موجود بین متغیرهای مختلف است؛ با این تفاوت که در تحقیق تجربی امکان دست‌کاری و کنترل عوامل و متغیرهای دخیل در موضوع پژوهش یا پدیده مورد نظر وجود دارد (ر.ک.: بست، ۱۳۷۴: ۳۹).

بنابر تعاریف یادشده تحقیق و پژوهش در زبان و ادبیات فارسی بیشتر از نوع توصیفی و گاهی به روش تاریخی امکان‌پذیر است؛ زیرا توصیف تجربی امکان تغییر شرایط و متغیرها را فراهم می‌کند. برای مثال در علمی چون روان‌شناسی امکان تغییر شرایط و بررسی داده‌های به‌دست آمده وجود دارد. اما در آثار ادبی معمولاً چنین امکانی

وجود ندارد. برای مثال سجادی و عزتی‌پرور در مقاله «تاریخ تطور موازنه در ادب فارسی» (سجادی و عزتی‌پور، ۱۳۸۸: ۹۵) کوشیده‌اند تا با به کار گرفتن روش تاریخی، موازنه را در آثار ادبی شاخص در طول زمان بیابند و سپس اندیشه فلسفی و رای آن را پیش روی خواننده بگذارند. در بخش نتیجه‌گیری این مقاله آمده است:

سیر موازنه در جهت تبدیل از جسمیت به خاک و از خاک به افلاک است. در بندهش جسم و جان آدمی با جهان تناظر و موازنه دارد. کالبد انسان شبیه کیهان است و روان او به جهان مینوی و امشاسپندان تعلق دارد. با ناصر خسرو و اسماعیلیه، موازنه گسترش معنایی می‌یابد و به قلمرو ملکوت و دین و تشریح می‌رسد. آنچه عرفان بر نظریه می‌افزاید اهمیت اساسی دارد

اما نویسندگان مقاله «سبک‌شناسی روایت در شعر اخوان ثالث» روش تحقیق خود را این گونه شرح داده‌اند:

ابتدا متن نشانه‌شناسی شده، پس از تعیین میزان و کیفیت نشانه‌ها و رمزگان آن و با توجه به نوع کارکرد نشانه‌ها و رمزگان در تعیین وضعیت روایی متون، شعر تحلیل روایی می‌شود. این روش برای نمونه و به دلیل محدودیت کمی مقالات علمی، در یک شعر انتخابی به کار گرفته می‌شود و در ضمن آن کل آثار شاعر مورد توجه قرار خواهد گرفت و به مناسبت به نتایج بررسی مربوط به آن‌ها نیز اشاره خواهد شد (کریمی و دیگران، ۱۳۹۱: ۲۴).

چنان که دیده می‌شود پژوهش ذکر شده به شیوه توصیفی انجام پذیرفته است؛ اما شیوه تجربی در تحقیقات علوم تجربه‌پذیر کاربرد بیشتری دارند، برای مثال می‌توان از «بررسی رابطه خشم، خودکارآمدی، مهارت‌های مقابله‌ای و میل به مصرف مواد در گروهی از درمان‌جویان وابسته» یا «بررسی رابطه میان بازدهی سهام و تورم با استفاده از تجزیه و تحلیل موجک در بورس اوراق بهادار تهران» نام برد.

از آنجا که فراگیری استفاده از روش علمی نوین برای دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی امری ضروری است، درک این ضرورت از سوی استادان و برنامه‌ریزان دانشگاهی سبب شده است تا چهار واحد درسی در دو نیمسال با عنوان «مرجع‌شناسی و روش تحقیق» برای دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی در نظر گرفته شود.^(۱) با توجه به گذر زمان و تغییرات بسیار در زمینه تحقیق، لزوم بررسی دوباره این واحد درسی ضروری به نظر می‌رسد و کارآمدی یا ناکارآمدی سرفصل، احتمال انطباق آن با کتاب‌های موجود و روش تدریس باید بازنگری شود. در این مقاله در پی آن هستیم تا با بررسی آسیب‌شناختی این درس، مشکلات و آسیب‌های احتمالی موجود در کتاب‌ها و میزان انطباق آن با اهداف را شناسایی کنیم و راهکارهایی برای ارتقا و بهبود آن ارائه دهیم.

پیشینه تحقیق

در بررسی‌ها و جست‌وجوهای صورت گرفته، مقالاتی نزدیک به موضوع پژوهش حاضر یافت شد، از جمله ایرج‌پور مقاله‌ای با عنوان «نقدی بر مرجع‌شناسی و روش تحقیق (۱)» منتشر کرده که در آن کتاب مرجع‌شناسی و روش تحقیق (۱) که در دانشگاه پیام‌نور تدریس می‌شود، بررسی و بازبینی و اشکالات آن برشمرده شده است. رضی نیز طی مقاله «مرجع‌شناسی اینترنتی در حوزه مطالعات ادبی» به محاسن استفاده از منابع اینترنتی و الکترونیکی برای ادبیات پرداخته و نظر پژوهشگران را نیز به این منابع جلب کرده است. محمدی کله‌سر نیز در مقاله‌ای با عنوان «گزینش متن و روش‌شناسی مطالعات ادبی» به اشکالات موجود در ساختار مقالات منتشرشده با موضوع ادبیات پرداخته و اهمیت موضوع روش‌شناسی را در آن‌ها متذکر شده است؛ اما مقاله یا کتابی که به طور خاص به آسیب‌شناسی این درس برای دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی پرداخته باشد، تاکنون یافت نشده است.

روش تحقیق

اطلاعات و داده‌های این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای و بر مبنای روش تحقیق توصیفی - تحلیلی جمع‌آوری شده است. نخست پنج کتاب مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی که شمارگان و تجدید چاپ بالاتری دارند و معمولاً بیشتر در دانشگاه‌ها تدریس می‌شوند، شناسایی شد و با توجه به مطالب مربوط به هر قسمت و تعداد صفحاتی که برای هر بخش اختصاص یافته است و همچنین میزان اهمیت و کاربردی بودن آن‌ها کتاب تقسیم‌بندی گردید. سپس سعی شد تا با توجه به اهدافی که وزارت علوم، تحقیقات و فناوری برای این درس در نظر گرفته، نگارش این کتاب‌ها و نتیجه‌ای که در انتها به دست آمده است، بررسی شود. به منظور تکمیل داده‌های تحقیق و با هدف سنجش دقیق‌تر برخی نتایج، پرسش‌نامه‌ای تدوین شد و مسائل مهم درس مرجع‌شناسی و روش تحقیق با استفاده از دو دسته پرسش باز و بسته ارزیابی گردید. در این مصاحبه ۱۲ تن از استادان این درس از دانشگاه‌های مختلف کشور انتخاب شدند و پرسش‌نامه را پر کردند که بعضی از نتایج آن در این مقاله ارائه می‌شود.

مهم‌ترین کاستی‌ها و مشکلات درس مرجع‌شناسی و روش تحقیق

در بررسی‌های صورت گرفته ۷۰ درصد از مصاحبه‌شوندگان معتقد بودند که این درس

کاستی‌های بسیاری دارد و به نظر ۱۰۰ درصد آنان، دانشجو پس از گذراندن این درس قادر به هیچ‌گونه نگارش علمی از جمله پایان‌نامه، مقاله و تحقیق نیست؛ از این‌رو، بررسی این مسئله اهمیت بسیاری دارد.

پرسش دیگری که با مصاحبه‌شوندگان مطرح شد، این بود که «منشأ مهم‌ترین مشکلات این درس چیست؟». در این باره ۵۰ درصد به کتاب‌های منتشرشده و ۳۳/۳ درصد نیز به روش تدریس استادان اشاره کردند. ۱۶/۶ درصد از افراد مصاحبه‌شونده نیز معتقد بودند مشکل اصلی دانشجویان هستند که این درس را جدی نمی‌گیرند.

همچنین مصاحبه‌شوندگان در پاسخ به این پرسش که «کدام بخش به تفصیل بیشتری نیاز دارد؟ مرجع‌شناسی یا روش تحقیق؟»، ۴۱ درصد بخش روش تحقیق و ۵۸/۳ درصد هر دو بخش مرجع‌شناسی و روش تحقیق را نیازمند بازنگری دانستند. درباره روش تدریس استادان نیز ۴۱/۵ درصد مصاحبه‌شوندگان روش فعلی را متناسب با سرفصل و مناسب برای دانشجویان دانستند.

سرفصل آموزشی

هدف از اختصاص این درس برای دانشجویان کارشناسی ادبیات فارسی به روشنی در سرفصل آموزشی که وزارت علوم در سال ۱۳۹۱ تهیه کرده، مشخص شده است. البته با توجه به جدیدبودن این سرفصل و اشاره مستقیم آن به کتاب‌های منتشرشده گذشته می‌توان گفت در این سال‌ها منبع معتبر برای سیاست‌گذاری این درس همان سرفصل قدیم بوده است. در سرفصل قدیم که تصویری از آن در شکل ۱ و ۲ نشان داده شده است، هدف از اختصاص این درس این‌گونه تعریف شده است: «هدف آشنایی دانشجویان است به کتب مرجع و منابع مهم تحقیق و نحوه تدوین و تنظیم رساله و طرز استفاده از فهرست‌ها و برگه‌های کتب و آشنایی با تذکره‌ها و تواریخ و فهرست‌های عمومی و اختصاصی». با توجه به اینکه این سرفصل بیش از سی سال قبل تصویب و ابلاغ شده است، تا حدودی به بازبینی نیاز دارد؛ زیرا امروزه دانشجویان علاوه بر نوشتن رساله، در درس گوناگون خود به نگارش تحقیق و مقاله نیاز دارند و لزوم افزوده‌شدن این موارد به سرفصل ضروری به نظر می‌رسد.

در این سرفصل همچنین آمده است: «دانشجویان با کلیات شناخت مآخذ و مراجع و روش تحقیق آشنا می‌شوند و نیز به دایرةالمعارف‌ها و لغت‌نامه‌ها و فرهنگ‌های مشهور».

مرجع‌شناسی و روش تحقیق (۱)

تعداد واحد: ۲

نوع واحد: نظری

پیشنیاز:

هدف: آشنایی دانشجویان است به کتب مرجع و منابع مهم تحقیق و نحوه تدوین و تنظیم رساله و طرز استفاده از فهرستها و برگه‌های کتب و آشنایی با تذکرها و تواریخ و فهرستهای عمومی و اختصاصی

سرفصل دروس (۲۴ ساعت)

در این درس:

۱- دانشجویان با کلیات شناخت مآخذ و مراجع و روش تحقیق آشنا میشوند و نیز به دائرة المعارفها و لغتنامه‌ها و فرهنگهای مشهور.

۲- طرز استفاده از فهرستهای کتابخانه‌ها و طرز تهیه و تدوین پایان‌نامه‌ها نیز به دانشجویان تعلیم داده میشود.

شکل ۱

مرجع‌شناسی و روش تحقیق (۲)

تعداد واحد: ۲

نوع واحد: نظری

پیشنیاز:

هدف: آشنایی دانشجویان است به کتب مرجع و منابع مهم تحقیقی و نحوه تدوین و تنظیم رساله و طرز استفاده از فهرستها و برگه‌های کتب و آشنایی با تذکرها و تواریخ و فهرستهای عمومی و اختصاصی.

سرفصل دروس (۲۴ ساعت)

در این درس:

۱- دانشجویان با کلیات شناخت مآخذ و مراجع و نیز به دائرة المعارفها و لغتنامه‌ها و فرهنگهای مشهور آگاهی لازم و کافی را بدست می‌آورند.

۲- طرز استفاده از فهرستهای کتابخانه‌ها و طرز تهیه و تدوین پایان‌نامه و روش تحقیق در ادبیات فارسی نیز به دانشجویان تعلیم داده میشود.

شکل ۲

به نظر می‌رسد منابع تحقیق مورد استفاده دانشجویان ادبیات فارسی به ویژه‌نامه و دایرةالمعارف تقلیل یافته است؛ زیرا دانشجویان این رشته باید با انواع کتب مانند تذکره و شرح حال نویسی، شرح دشواری‌های آثار سترگ ادبی، کتب مربوط به روش‌های نقد ادبی، حواشی، بیاض، سفینه، جنگ، کشکول، و مرقع آشنا شوند. علاوه بر این، کتاب‌های مختلفی نیز به علوم گوناگون پرداخته‌اند و به سبب قرار گرفتن در محدوده زبان و ادبیات فارسی باید مورد استفاده محققان قرار گیرند، از جمله تاریخ و جغرافیا، زمین‌شناسی و پزشکی. بنابراین دیده می‌شود منابعی که در این سرفصل به دایرةالمعارف، لغت‌نامه و فرهنگ محدود شده است، برای چنین رشته گسترده‌ای قدری سهل‌انگارانه می‌نماید.

در بخش بعدی سرفصل نوشته شده است: «طرز استفاده از فهرست‌های کتابخانه‌ها و طرز تهیه و تدوین پایان‌نامه نیز به دانشجویان تعلیم داده می‌شود»؛ چنان‌که در مقدمه نیز بیان شد، امروزه در برنامه کار درسی دانشجویان، تحقیق، مقاله و پایان‌نامه نیز قرار می‌گیرد و لزوم آشنایی آنان با روش مقاله‌نویسی و تحقیق‌نویسی نیز مشاهده می‌شود.

با توجه به مطالب گفته‌شده، در این سرفصل مشکلات و آسیب‌هایی مشاهده می‌شود که بدین شرح است:

روزآمد نبودن: امروزه یکی از ملاک‌ها و معیارهای توسعه‌یافتگی کشورها تولید علم است و میزان این تولید در هر اجتماعی اعم از کشور یا دانشگاه، به میزان کتب و مقالات تولیدشده در آن اجتماع بستگی مستقیم دارد؛ از این رو، تولیدات علمی باید طبق موازین روز اجتماعات علمی تهیه و تنظیم شوند. سرفصل حاضر نگاه دقیق و علمی به این مسئله ندارد و صرفاً به آموزش دانشجو برای نوشتن پایان‌نامه بسنده کرده است.

جامع و مانع نبودن: یکی از مشکلات این درس که شاید ناشی از ابهام در سرفصل باشد، جامع و مانع نبودن مطالب مطرح‌شده، است. سرفصل باید به استادان و پژوهشگران این رشته تفهیم نماید که چه مطالبی به این حوزه وارد و چه مطالبی باید کنار گذاشته شود. چنان‌که می‌بینیم انبوهی از مطالب حاشیه‌ای و حشویات به این کتاب‌ها راه یافته است و در صورتی که اهداف درس به درستی و با دقت تنظیم می‌شد، بسیاری از مطالب به کتاب‌های آن راه نمی‌یافت و به جای آن مطالب مفیدی، که دانستن آن برای دانشجویان مفید و ضروری است، بدان‌ها اضافه می‌شد.

همچنین سرفصل بهتر بود اولویت‌ها را در این درس مشخص کند. چنان‌که دیده می‌شود، این درس شامل دو قسمت نسبتاً مجزای «مرجع‌شناسی» و «روش تحقیق» است. این

مسئله که کدام‌یک از این دو بخش اولویت دارد و بیشتر باید بدان پرداخته شود، همچنین مشخص کردن کار عملی برای آن می‌توانست قدری از ابهام این سرفصل بکاهد.

کتاب‌های درسی

کتاب‌های درسی گوناگونی در این زمینه نوشته شده است که از سال‌ها پیش تاکنون در دانشگاه‌های کشور تدریس می‌شود. می‌توان گفت شمار معدودی از آن‌ها مورد استفاده بیشتری قرار گرفته‌اند؛ زیرا در طول سالیان بارها تجدید چاپ یا در شمارگان بالایی منتشر شده‌اند. تعدادی از این کتاب‌ها انتخاب شده است و در این بخش به صورت مجمل به آن‌ها پرداخته می‌شود.

- مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، تألیف غلامرضا ستوده. این کتاب را سازمان «سمت» نخستین بار در سال ۱۳۷۱ منتشر کرده و تا سال ۱۳۹۲ به چاپ پانزدهم رسیده است.

- مرجع‌شناسی ادبی و روش تحقیق، تألیف عباس ماهیار. این کتاب را انتشارات قطره نخستین بار در سال ۱۳۷۵ منتشر کرده و در سال ۱۳۹۰ با شمارگان ۱۶۵۰ به چاپ چهاردهم رسیده است.

- پژوهش و نگارش (روش تحقیق و مرجع‌شناسی در ادبیات فارسی)، نوشته حسینعلی یوسفی که نشر چاپار آن را در ۳ هزار نسخه در سال ۱۳۸۲ به چاپ رسانده است.

- آیین پژوهش و مرجع‌شناسی، تألیف حسن احمدی گیوی که انتشارات هما در سال ۱۳۷۳ آن را در ۴ هزار نسخه منتشر کرده است.

- مرجع‌شناسی و روش تحقیق (۱)، نوشته منصور ثروت، انتشارات دانشگاه پیام‌نور. چنان که از نام این انتشارات پیداست، کتاب ویژه دانشجویان این دانشگاه تألیف شده است. این کتاب نخستین بار در سال ۱۳۸۱ منتشر شده و در سال ۱۳۹۳ به چاپ دهم رسیده است.

- روش تحقیق و شناخت مراجع ادبی، تألیف محمد غلامرضایی. ویرایش اول این کتاب با نام آشنایی با مراجع تحقیق در زمینه ادب فارسی در سال ۱۳۶۸ در انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی منتشر شده و چاپ دوم از ویرایش سوم آن در سال ۱۳۹۱ در انتشارات زوار صورت گرفته است.

این کتاب‌ها با اختلافاتی اندک دارای مطالب نسبتاً مشابه و ترتیبی مشخص بدین

شرح‌اند:

الف) کتاب و ویژگی‌های آن. در این بخش شکل ظاهری کتاب از پشت و روی جلد تا عطف و انواع قطع و غیره و سپس اجزای تشکیل دهنده داخل کتاب مانند صفحه عنوان، شناسنامه، مقدمه، متن، اعلام و مطالب دیگری از این نوع آورده شده است.

ب) کتابخانه‌ها. در این بخش کتابخانه و انواع آن، شیوه‌های طبقه‌بندی کتاب در آن مانند دیویی و کنگره، جست‌وجوی کتاب، برگه‌دان‌ها و روش استفاده از آن‌ها بررسی شده است. در بعضی از کتاب‌های یادشده میکروفیلم و میکروفیش و وسایلی از این دست نیز معرفی گردیده است.

ج) معرفی منابعی مانند تاریخ ادبیات، تذکره و شرح حال نویسی، عرفان و تصوف، انواع فرهنگ‌ها و دایره‌المعارف، کتابشناسی، اعلام، منابع دیگر علوم که ممکن است در تحقیقات ادبی مورد نیاز پژوهشگر واقع شوند، مانند علوم دینی، تاریخ، و علوم اوایل به همراه مثال‌های متعدد از هر کدام.

د) تعریف انواع مقالات ژورنالیستی، علمی و غیره، روش نگارش پایان‌نامه، مشخصات یک نثر علمی و مراحل نوشتن آن از انتخاب موضوع گرفته تا فیش‌برداری و طبقه‌بندی مطالب و مراحل دیگر.

ه) علایم سجاوندی در یک نوشته.

و) نسخه‌های خطی و روش تصحیح آن‌ها.

تفاوت‌هایی نیز در این کتاب‌ها دیده می‌شود، برای مثال غلامرضایی در کتاب خود در بخش تصحیح کتب، مطالبی درباره انواع کاغذهایی که از قرن سوم به بعد کاربرد داشته، مانند خانبالغ، سمرقندی، بخارایی، اصفهانی، و دولت‌آبادی توضیح داده است (ر.ک.: غلامرضایی، ۱۳۸۱: ۱۳).

هر کدام از این بخش‌ها در جدول ۱ نشان داده شده و صفحات تقریبی که در هر یک از این کتب بدان‌ها اختصاص یافته، در آن گنجانده شده است.

جدول ۱

مؤلفان	یوسفی	گیوی	ماهیار	ستوده	ثروت	غلامرضایی
کتاب و ویژگی‌های آن	—	—	۲ صفحه	—	۴ صفحه	۳ صفحه
کتابخانه‌ها	—	۱۸ صفحه	۹ صفحه	۹ صفحه	۸ صفحه	—
معرفی مراجع	۹۳ صفحه	۱۰۳ صفحه	۲۲۶ صفحه	۲۲۵ صفحه	۴۹ صفحه	۱۰۶ صفحه
روش تحقیق	۱۰۰ صفحه	۸۱ صفحه	۱۷ صفحه	۱۵۵ صفحه	۲۲ صفحه	۲۷ صفحه

نقد کتاب‌های مرجع‌شناسی و روش تحقیق

با توجه به جدول ۱ مشکلات این کتاب‌ها در گروه‌های زیر تقسیم‌بندی می‌شود:

۱. موضوعات غیرضروری و حاشیه‌ای

بدیهی است که هر دانشجوی مقطع کارشناسی از سال‌ها قبل با شکل فیزیکی و محتوای کتاب تا حدی آشنا می‌شود و گوشزد کردن اینکه هر کتابی یک سری برگه و پشت و روی جلد و عطف و غیره دارد، برای دانشجو غیرضروری است و سبب می‌شود توجه و انرژی او از مطالب ضروری، که شناخت مراجع و روش تحقیق در رشته ادبیات است، منحرف گردد. در بیشتر این کتاب‌ها، چنان‌که دیده می‌شود، مطالب این چنینی بسیار وجود دارد.

۲. روزآمد نبودن مطالب

امروزه در کمتر کتابخانه‌ای مراجعه‌کننده به برگه‌دان مراجعه می‌کند و به کمک آن کتابش را می‌یابد و به مسئول کتابخانه سفارش می‌دهد. در بیشتر کتابخانه‌های ایران از نظام رایانه‌ای استفاده می‌شود و جست‌وجوی کتاب بسیار راحت‌تر و سریع‌تر انجام می‌گیرد. از این رو، امروزه آموزش استفاده از برگه‌دان برای دانشجو غیرضروری به نظر می‌رسد؛ مضاف بر اینکه در بعضی از کتاب‌های مرجع‌شناسی و روش تحقیق اسلاید، میکروفیلم و میکروفیش هم معرفی شده است.

با توجه به تغییراتی که سال‌هاست در کتابخانه‌های سراسر کشور و به‌ویژه کتابخانه‌های دانشگاه‌ها صورت گرفته، بهتر است این مطالب قدیمی حذف و به جای آن‌ها روش استفاده از فناوری رایانه‌ای و استفاده از منابع آنلاین آموزش داده شود.

افزون بر این، اینترنت برای دانشجو دروازه‌ای به دنیای بزرگ دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی جهان گشوده است. دانشجویی که تا دیروز توان مسافرت به دانشگاه‌ها و کتابخانه‌های بزرگ جهان را نداشته است، امروزه به راحتی با ورود به فضای مجازی می‌تواند به بسیاری از مراکز یادشده وارد شود و از امکانات آن بهره‌گیرد. آموزش شیوه استفاده از این امکانات بسیار مفید می‌باشد. در این مورد کتاب‌هایی منتشر شده، از جمله کتاب *آشنایی با منابع و مراجع چاپی و الکترونیکی در ادبیات فارسی* که تا حدی از مشکلات یادشده مبرا است. این کتاب علاوه بر شناساندن منابع معتبر الکترونیکی حاوی منابع چاپی دیگری همچون فرهنگ‌های ریشه‌شناسی واژگان است. این کتاب در اصل برای دانشجویان غیرفارسی‌زبان نوشته شده است (غلامحسین زاده و رضی، ۱۳۹۲: ۵)؛ اما برای

دانشجویان دوره کارشناسی زبان و ادبیات فارسی نیز کاربرد دارد. گفتنی است این منبع تنها برای مرجع‌شناسی مورد استفاده قرار می‌گیرد و بخش روش تحقیق را دربر ندارد. علاوه بر این‌ها، امروزه هر نشریه یا انتشاراتی برای خود شیوه‌نامه‌ای تنظیم می‌کند که نویسندگان ملزم به رعایت آن هستند. بهتر بود مطالبی درباره این مسائل در کتاب‌ها نوشته می‌شد، برای مثال روش‌های ارجاع‌دهی متفاوت و استانداردی وجود دارد که چه در متن و چه در آخر کتاب یا مقاله کاربرد دارد؛ اما در کتب یادشده به این مسائل اشاره‌ای نشده است.

۳. کاربردی نبودن

بیشتر نویسندگان کتب روش تحقیق در مقدمه کتاب خود تصریح می‌کنند که برای پیدا کردن مهارت در تحقیق باید این کار به شکل عملی انجام گیرد (ر.ک.: ثروت، ۱۳۸۳: چهارده؛ یوسفی، ۱۳۸۸: ۱۴)، حتی ستوده در مقدمه بخش مرجع‌شناسی چنین می‌نویسد: شاید این سخن مبالغه‌آمیز به نظر آید و صرف شناختن منابع و مراجع را نتوان علم به معنای حقیقی آن به‌شمار آورد؛ به‌ویژه اگر سخن طنزآلود فارابی را به خاطر آوریم که در مقدمه کتاب خود، *احصاء العلوم*، نوشت: این کتاب برای کسی که دوست دارد خویشتن را به اهل دانش شبیه سازد، تا گمان برند که او هم از گروه دانشمندان است، سودمند خواهد افتاد (به نقل از: فانی، ۱۳۶۰: ۱۰۱).

اما در عمل بسیاری از آن‌ها از تمرین‌های بجا و درست در مراحل مختلف بهره نمی‌برند. درحقیقت، نویسندگان در عمل نشان داده‌اند که روش تحقیق درسی نظری است و همین که درباره چگونگی تهیه فیش و ابعاد استاندارد آن و شیوه تهیه و پر کردن آن و نگارش نوشته تحقیقی و علایم سجاوندی به دانشجویان آموزش دهند، او این توانایی را می‌یابد که کار را به طور عملی انجام دهد. البته در بعضی از کتاب‌ها تمرین‌هایی در آخر فصل‌ها گنجانده شده است؛ ولی این تمرین‌ها مشکلاتی هم دارد. یا به طور کلی از دانشجویان خواسته شده که درباره موضوعی تحقیق کند و یا جنبه نظری در آن از جنبه عملی بارزتر است.

۴. فقدان روش‌شناسی

یکی از مهم‌ترین مشکلات پژوهش در ادبیات فارسی بی‌توجهی به مسائل مربوط به روش است. کتاب‌های روش تحقیق در ادبیات فارسی بیشتر راهکارهایی با تأکید بر روش‌های

جمع‌آوری اطلاعات ارائه می‌دهند. معمولاً روش تحقیق به آموزش فرایندها و شیوه‌هایی ساده، مشخص و قطعی برای گردآوری اطلاعات، مدارک و تحلیل آن‌ها می‌پردازد. به این معنی، تحقیق معنایی معادل تکنیک می‌یابد؛ یعنی عناصری ثابت و قابل انتقال و آموزش. در حالی که روش‌شناسی به مثابه مفهومی مرتبط با منطق و فلسفه علم، امکان یافتن استدلال منطقی برای روشی را فراهم می‌کند که محقق در روند پژوهش خود آن را در پیش گرفته است (ر.ک.: عبداللهی و جوان، ۱۳۸۹: ۱۱-۱۴).

در تمامی مراحل یک پژوهش ادبی از انتخاب متن یا متون گرفته تا موضوع و یا احتمالاً نظریه‌ای که مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد، باید از روش درست و قابل دفاعی بهره برد. متأسفانه به سبب نبودن آموزش درست، این مشکل در بسیاری از تحقیقات ادبی دیده می‌شود.

انتخاب غیر روشمند متن موجب جهت‌گیری تحقیق به سوی لایه‌ای از ویژگی‌های متن می‌شود که بیش از نمایاندن مرزهای متن مورد بررسی به شباهت‌های آن با دیگر متون هم‌رده می‌پردازد ... آگاهی روش‌شناختی پژوهشگر از نسبت میان متن یا متون مورد نظر با دیگر متون، عاملی است که افزون بر گزینش آگاهانه متن، خودبه‌خود گزینش سطحی تفاوت‌نگر از ویژگی‌های متن و توصیف و تحلیل آن‌ها را در پی خواهد داشت (محمدی کله‌سر، ۱۳۹۲: ۵۴-۵۵).

با توجه به اشکالات یادشده در کتاب‌های دانشگاهی مرجع‌شناسی و روش تحقیق، لزوم نگاه دوباره براساس ساختاری درست و بنابر نیازهای امروز دانشجویان احساس می‌شود.

روش تدریس

شیوه‌های مختلفی برای تدریس وجود دارد که در دو گروه بزرگ فعال و غیر فعال قرار می‌گیرد. روش فعال به شیوه‌ای گفته می‌شود که در آن فراگیران در جریان آموزش، نقش فعالی دارند و مدرس نقش هدایت‌کننده را ایفا می‌کند و تعاملی دوطرفه میان دانشجو و مدرس برقرار است. دیویی که برای نخستین بار الگوهای یادگیری مشارکتی را مطرح کرد، به وجود رابطه مستقیم بین آموزش و یادگیری معتقد است. وی ضمن مقایسه تدریس با فروشندگی بر این نکته تأکید می‌کند که هیچ فروشی انجام نمی‌گیرد، مگر اینکه قبل از آن خریدی انجام شده باشد. «مردم فروشنده‌ای را که ادعا می‌کند تعداد زیادی کتاب فروخته است، ولی عملاً کسی آن‌ها را نخریده، مسخره می‌کنند. اما شاید معلمانی باشند که صرف نظر از اینکه آیا کسی چیزی یاد گرفته یا خیر، تصور می‌کنند روز خوبی را از نظر تدریس

پشت سر گذاشته‌اند» (مهرمحمدی، ۱۳۷۹: ۱۴).

در مقابل این روش، شیوه سنتی غیرفعال وجود دارد که طی آن استاد با نگاهی نظری و تئوری پردازانه به آموزش می‌پردازد و مطالب را به صورت شفاهی و متکلم وحده بیان می‌کند و فراگیران صرفاً شنونده مطالب هستند. علایی (۱۳۸۷: ۶۹) طی پژوهشی، ناکارآمدی این روش را اثبات کرده و دلایل آن را برشمرده است. روش تدریس اساتید و مدت زمان کم آن به نسبت جلسات یک ترم تحصیلی (با توجه به اینکه مرجع‌شناسی نیز در همین سرفصل گنجانده شده) سبب شده است تا دانشجویان پس از گذراندن این دوره به مهارت نوشتن پایان‌نامه دست نیابند. این مسئله نشان می‌دهد که روش‌های فعلی تدریس این درس با توجه به مشکلات موجود مطلوب نیست و به بازنگری نیاز دارد.

ارائه راهکارهایی برای بهبود و کارایی درس

برای بهبود وضعیت درس مرجع‌شناسی و روش تحقیق راهکارهایی پیشنهاد می‌شود که بدین شرح‌اند:

۱. خروج این درس از شکل نظری صرف

یکی از مشکلات پیش رو در این درس که سبب شده ۱۰۰ درصد مصاحبه‌شوندگان نیز به آن اشاره کنند، آن است که دانشجویان آن را درسی صرفاً نظری می‌دانند و تنها به حفظ کردن مطالب آن، به‌ویژه در بخش مرجع‌شناسی، بسنده می‌کنند. شاید اگر نیمی از واحدهای این درس به شکل عملی ارائه شود و در پایان ترم از دانشجویان خواسته شود تا علاوه بر تمرین‌های کلاسی، تحقیقی را به شکل کامل انجام و تحویل دهند، تلاش بیشتری در مدرسان برای تدریس فعال و در دانشجویان برای فراگیری بهتر مهارت نگارش علمی صورت می‌گیرد.

۲. اجرای سرفصل جدید

چنان‌که در بخش بررسی سرفصل اشاره شد، سرفصل قدیم حدود سی سال پیش تدوین شده و هنوز کتاب‌های مناسبی مطابق با سرفصل بازنگری‌شده تألیف یا فراگیر نشده است. سرفصل جدید که در سال ۱۳۹۱ تدوین شده و در شکل ۳، ۴ و ۵ نشان داده می‌شود، بازبینی و مشکلات آن تا حدود زیادی برطرف شده است.

عنوان درس به فارسی: مرجع شناسی و روش تحقیق عنوان درس به انگلیسی:	تعداد واحد: ۲ تعداد واحد: ۳۲ ساعت	نوع واحد	چیرائی	نظری	دروس پیشنهادی: ندارد	
			آموزش تکمیلی عملی: سفر علمی	پایه		عملی
				الزامی		نظری
				تخصصی		عملی
				اختیاری		نظری
دارد	عملی	ندارد				

مرجع شناسی و روش تحقیق (۱) کد: ۱۴

هدف: آشنایی با مراجع و منابع معتبر و روش های تحقیق و پژوهش در زبان و ادبیات فارسی

سرفصل:

- ۱- تاریخچه تحقیق و شیوه های پژوهش در ادبیات فارسی
- ۲- شیوه های رایج تحقیق در ادبیات و علوم انسانی
- ۳- اصول تألیف و تحقیق
- ۴- روش مطالعه و فیش برداری
- ۵- معرفی و نقد منابع
- ۶- معرفی کتاب های مرجع در زبان و ادبیات فارسی (لغت نامه ها، دایره المعارف ها، فرهنگ های موضوعی و اختصاصی، کتابشناسی ها، تذکره ها، مجلات ادواری، فهرست مقالات)
- ۷- آشنایی با نرم افزارهای تحقیقی و پایگاه های اینترنتی
- ۸- شیوه استفاده از کتاب های مرجع.

روش ارزیابی:

زین یابی مستمر	میان ترم	آزمون نهایی	تحقیق (پروژه)
----------------	----------	-------------	---------------

منابع اصلی:

- ۱- ستوده ، غلامرضا، مرجع شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، چاپ اول، انتشارات سمت، تهران.
- ۲- ماهیار، عباس، مرجع شناسی، چاپ پنجم، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران.
- ۳- احمدی گیوی، حسن، آیین پژوهش و مرجع شناسی، چاپ اول، نشر هما، تهران.

منابع پژوهشی:

- ۴- غلامرضایی، محمد، روش شناسی تحقیق و مراجع ادبی، جامی، تهران.

دروس پیشنهادی: مرجع شناسی و روش تحقیق (۱)	نظری	چیرائی	تعداد واحد: ۲ تعداد ساعات: ۳۲	عنوان درس به فارسی: روش تحقیق (۲) عنوان درس به انگلیسی:
	عملی	نوع واحد		
	نظری			
	عملی			
	نظری			
عملی	اختیاری	آموزش تکمیلی عملی: سفر علمی		
نظری	اختیاری	دارد	کانرگاه آزمایشگاه	ندارد

روش تحقیق (۲) کد: ۷۸

هدف: آشنایی با گونه های تحقیقی در زبان و ادبیات فارسی

مرفصل:

- ۱- تاریخچه تحقیق و شیوه های پژوهش در ادبیات فارسی
- ۲- شیوه های رایج تحقیق در ادبیات و علوم انسانی
- ۳- اصول تألیف و تحقیق
- ۴- انواع پژوهش (مقاله، کتاب، پایان نامه، طرح و...)
- ۵- روش مطالعه و فیش برداری
- ۶- شیوه تنظیم نوشته تحقیقی
- ۷- شیوه ثبت پانویست، حاشیه، ذکر استناد و ...
- ۸- تقسیم بندی نوشته
- ۹- سجاوندی و اهمیت آن در تحقیق
- ۱۰- معرفی و نقد منابع
- ۱۱- معرفی کتاب های مرجع در زبان و ادبیات فارسی (لغت نامه هادایره المعارف، فرهنگ های موضوعی و اختصاصی، کتابشناسی هاندکوره های مجلات ادواری، فهرست مقالات)
- ۱۲- شیوه استفاده از کتاب های مرجع.

روش ارزیابی:

ارزشیابی مستمر	میان ترم	آزمون شهابی	تحقیق (پروژه)
----------------	----------	-------------	---------------

شکل ۴

دروس پیشنهادی: مرجع شناسی و روش تحقیق (۱)	نظری	جبرانی	نوع واحد	تعداد واحد: ۲	عنوان درس به فارسی: مرجع شناسی
	عملی	اصلی-			
	نظری	الزامی			
	عملی	تخصصی			
	نظری	اختیاری			
عملی			تعداد ساعت: ۳۲	عنوان درس به انگلیسی:	
ندارد	دارد	آموزش تکمیلی عملی:	سفر علمی	سمینار	کارگاه آزمایشگاه

مرجع شناسی کد: ۷۹

هدف:

آشنایی با مراجع و منابع معتبر زبان و ادبیات فارسی

سرفصل:

- ۱- معرفی کتاب های مرجع در زبان و ادبیات فارسی (لغت نامه ها، دایره المعارف، بافرهنگ های موضوعی و اختصاصی، کتابشناسی ها، تذکره ها، مجلات ادواری، فهرست مقالات)
- ۲- شیوه استفاده از کتاب های مرجع
- ۳- روش های استناد به کتب مرجع

روش ارزیابی:

ارزشیابی مستمر	میان ترم	آزمون نهایی	تحقیق (پروژه)

منابع اصلی:

- ۱- ستوده، غلامرضا، مرجع شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، چاپ اول، انتشارات سمت، تهران.
- ۲- فروند، ژولین، روش تحقیق در علوم انسانی، ترجمه دکتر علی محمد کارهان، چاپ اول، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.

منابع پژوهشی:

- ۳- احمدی گیوی، حسن، آیین پژوهش و مرجع شناسی، چاپ اول، نشر هما، تهران، ۱۳۷۳.
- ۴- ماهیار، عباس، مرجع شناسی، چاپ پنجم، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران، ۱۳۷۰.

شکل ۵

۳. اصلاح کتاب‌های درسی

از دیگر آسیب‌های جدی در درس مرجع‌شناسی و روش تحقیق کتاب‌های موجود در بازار است که بسیاری از آن‌ها مطالب تکراری و غیرضروری بسیاری دارند و با توجه به ساعت‌های محدود تدریس در یک یا دو ترم دانشگاهی، فقط وقت استاد و دانشجو را به هدر می‌دهند. از سویی این کتاب‌ها طی سال‌ها تنها تجدید چاپ شده و گاهی تجدید چاپ آن‌ها به بیش از ده مرتبه رسیده است؛ اما بازبینی، حکم و اصلاح، کنار گذاشتن مطالب قدیمی و افزودن مطالب نو در آن‌ها به اندازه کافی صورت نگرفته است، برای مثال در بخش مرجع‌شناسی تقریباً نمی‌توان کتاب‌های منتشر شده در سی سال اخیر را در بازار یافت و بیشتر کتاب‌های معرفی شده قدیمی‌اند؛ در صورتی که روش‌های علمی، جدید و کامل و کاربردی‌تر شده‌اند و دانشجویان با مراجعه به منابع جدید می‌توانند روش‌های نوین علمی را بیاموزند. از سویی امکانات فناورانه دست پژوهشگر امروزی را باز گذاشته است تا به راحتی به منابع بیشتر دست یابد.

همه این مطالب لزوم بازنگری در کتاب‌های درسی را ایجاب می‌کند. اما این مسئله نباید با اصلاحات صوری منابع کهنه و قدیمی رفع و رجوع شود. منابع جدید باید ارزش منابع کهن را حفظ کند و در عین حال برای مخاطب انگیزه‌بخش باشد.

۴. اصلاح روش‌های تدریس

دانشگاه از جمله نهادهای اصلی اجتماع در پروراندن محققان است. در این میان استادان دانشگاه که نقش مهمی در ایجاد شرایط مساعد یاددهی و یادگیری در فرایند آموزش ایفا می‌کنند، اهمیت ویژه‌ای در کارآمد کردن نظام آموزشی دارند. زمانی می‌توان از نظام آموزشی کارآمد بهره برد که نیازهای واقعی جامعه دانسته و بر اساس آن‌ها اهداف متناسب با درس طراحی شود و برای رسیدن به آن اهداف از روش‌های صحیح آموزشی بهره گرفته شود.

با توجه به اهدافی که نظام آموزشی برای دانشجویان زبان و ادبیات فارسی تعیین کرده است، دانشجویان باید پس از پشت سر گذاشتن این درس بتوانند تحقیق و پایان‌نامه خود را بنویسند و تا حد امکان از کمک استاد راهنما نیز بهره گیرند. از این‌رو، برای بهبود فرایند تدریس پیشنهاد می‌شود استادان برای آموزش مطالب از روش فعال مشارکتی بهره گیرند؛ زیرا اصولاً «یادگیری صحیح بدون فعالیت یادگیرنده تحقق نمی‌یابد. مبادله اطلاعات و دیدگاه‌ها میان دانش‌آموزان در یادگیری نقش حیاتی دارد. هر اندازه فراگیر برای کشف موضوع یادگیری مشارکت و فعالیت داشته باشد، میزان یادگیری بیشتر و

کیفیت آن مطلوب‌تر خواهد بود» (عبیری و دیگران، ۱۳۹۳: ۵۶).

برای تدریس مطلوب‌تر این درس، ۱۰۰ درصد استادان مصاحبه‌شونده اختصاص تعداد ساعات بیشتر را پیشنهاد کردند. برای این موضوع می‌توان نمونه‌هایی از تولیدات پژوهشی مانند مقاله و پایان‌نامه را به دانشجویان نشان داد و موضوعاتی را، چه بسا تکراری ولی برانگیزاننده و جذاب - که منابع بسیاری داشته باشند و دانشجویان به راحتی بتوانند به جمع‌آوری اطلاعات اقدام کنند - به آنان معرفی کرد.

مهارت‌یابی گام به گام و همراهی استاد با دانشجو در تمام مراحل مانند انتخاب موضوع، گردآوری مطالب، نوشتن مقدمه و متن تحقیق و مراحل دیگر آن، این توانایی را به دانشجو می‌دهد که به تنهایی در آینده بتواند به پژوهش بپردازد.

نتیجه‌گیری

تحقیق و پژوهش جایگاه ویژه‌ای در جهان امروز دارد و هر ملتی که بتواند به نحو شایسته‌تری از نتایج تحقیق پژوهشگران خود بهره‌بردارد، در جایگاه بالاتری قرار می‌گیرد. در این میان در رشته زبان و ادبیات فارسی که بسیار گسترده است، به تولیدات علمی و پرورش پژوهشگران نیاز بیشتری احساس می‌شود. از این رو، در دوره کارشناسی این رشته، درسی با عنوان مرجع‌شناسی و روش تحقیق گنجانده شده است؛ اما این درس چنان که باید کارآمد نیست.

از این مقدار تحقیق می‌توان نتیجه گرفت که اشکالاتی در این درس وجود دارد که به کاستی‌های سرفصل، کتاب‌های موجود در بازار و روش تدریس آن مربوط می‌شود. البته مشکلات دیگری نظیر کمبود وقت در یک ترم تحصیلی و جدی گرفته‌نشدن این درس به ناکارآمدی آن دامن زده است.

بیشتر مشکلات این درس در سرفصل قدیمی شامل روزآمدنبودن و جامع و مانع نبودن و مشخص‌نشدن اولویت‌هاست. مدتی طولانی از نگارش و تصویب این سرفصل می‌گذرد و سرفصل جدیدی در سال‌های اخیر تدوین شده است؛ اما می‌توان گفت هنوز کتاب‌ها با اهداف و روش‌های سرفصل قبلی تألیف و تدریس می‌شود. در کتاب‌های موجود در بازار نیز مشکلاتی وجود دارد که شامل موضوعات غیرضروری و حاشیه‌ای، روزآمدنبودن مطالب، کاربردی‌نبودن و نبودن روش‌شناسی است.

تدریس این درس باید به صورتی باشد که دانشجو پس از اتمام ترم تحصیلی با منابع مهم رشته خود آشنایی یافته و توانایی نسبی برای نوشتن پایان‌نامه را داشته باشد. با

توجه به اینکه پژوهش کاری فعال و عملی است، پیشنهاد می‌شود استادان این درس را به‌مثابه درسی نظری در نظر نگیرند و با روش تعاملی و فعال در کلاس از دانشجو بخواهند تا پژوهشی را به‌طور عملی انجام دهد و به پایان برساند.

پی‌نوشت

۱. تعداد واحدهای این درس در دانشگاه‌ها یکسان نیست. برای مثال در دانشگاه پیام‌نور در سه واحد ارائه می‌شود.

منابع

- بست، جان (۱۳۷۴). *روش‌های تحقیق در علوم تربیتی و رفتاری*، ترجمه حسن پاشا شریفی و نرگس طالقانی، چ ششم، تهران: رشد.
- ثروت، منصور (۱۳۸۳). *مرجع‌شناسی و روش تحقیق ۱*، چ چهارم، تهران: دانشگاه پیام‌نور.
- جهان‌بین، اسماعیل (۱۳۸۰). «درآمدی بر روش تحقیق در علوم سیاسی»، *مربیان*، س ۱، ش ۶، ص ۶۳-۷۴.
- ستوده، غلامرضا (۱۳۸۷). *مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی*، چ سیزدهم، تهران: سمت.
- سجادی، سید علی محمد و احمد عزتی پرور (۱۳۸۸). «تاریخ تطور موازنه در ادب فارسی»، *تاریخ ادبیات*، ش ۶۲، ص ۹۸-۷۱.
- کریمی، فرزاد و دیگران (۱۳۹۱). «سبک‌شناسی روایت در شعر اخوان ثالث»، *کاوش‌نامه*، ش ۲۴، ص ۴۳-۷۲.
- عبداللهی، عبدالله و محمد جوان (۱۳۸۹). *درآمدی بر فلسفه علم و پژوهش در علوم انسانی*، چ دوم، تهران: چاپار.
- عبیری، مرجان و دیگران (۱۳۹۳). «مقایسه تأثیر روش تدریس همیاری (مشارکتی)، اکتشافی و سخنرانی بر پیشرفت تحصیلی و نگرش نسبت به درس فیزیک»، *پژوهش در برنامه‌ریزی درسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان*، س ۱۱، ش ۱۵ (پیاپی ۴۲)، ص ۵۵-۶۷.
- علایی، نیلوفر (۱۳۸۷). «چشم‌اندازی جدید در آموزش آیین نگارش فارسی»، *پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*، ش ۲۰، ص ۶۵-۸۲.
- غلامحسین زاده، غلامحسین و احمد رضی (۱۳۹۲). *آشنایی با منابع و مراجع چاپی و الکترونیکی در ادبیات فارسی*، تهران: سمت / شورای گسترش زبان فارسی / مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی / انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی / مرکز گسترش زبان و ادبیات فارسی.
- غلامرضایی، محمد (۱۳۸۱). *روش تحقیق و شناخت مراجع ادبی*، ویراست سوم، تهران: جامی.

فانی، کامران (۱۳۶۰). «طبقه‌بندی کتاب»، سمینار کتاب و کتابداری دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد.

ماهیار، عباس (۱۳۹۰). مرجع‌شناسی ادبی و روش تحقیق، ج چهاردهم، تهران: قطره.
محمدی کله‌سر، علیرضا (۱۳۹۲). «گزینش متن و روش‌شناسی مطالعات ادبی»، نقد ادبی، ش ۲۳، ص ۵۸-۳۷.

مهرمحمدی، محمود (۱۳۷۹). بازناندیشی فرایند یاددهی - یادگیری و تربیت معلم، تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی انتشارات مدرسه.
یوسفی، غلامحسین (۱۳۸۸). منابع و روش تحقیق در ادبیات و فرهنگ ایران و تاریخ تصوف اسلامی، به کوشش فرهاد عطایی، تهران: سخن.